

Jan German

Drogi przenikania zapożyczeń greckich i łacińskich do języka staropolskiego: leksyka z dziedziny życia duchowego

Promotor: dr hab. Hubert Wolanin, prof. UJ

Promotor pomocniczny: dr Dariusz Piwowarczyk

Data przygotowania streszczenia: 25.05.23

Przedmiotem rozprawy są bezpośrednie i pośrednie greczyzmy i latynizmy w staropolszczyźnie z dziedziny życia duchowego. W pracy staram się odpowiedzieć na następujące pytania badawcze:

- 1) Jak duży zasób leksyki grecko-łacińskiej znajduje się w tekstach staropolskich i jak wiele z tych wyrazów należy do dziedziny życia duchowego?
- 2) Jakimi drogami badana leksyka przenikała do języka polskiego – które wyrazy przeszły przez medium czeskie, które przez medium niemieckie, ruskie, a które zostały zapożyczone bezpośrednio? Które dialekty niemieckie pośredniczyły przy zapożyczaniu? Czy istniały jeszcze jakieś inne drogi?
- 3) Jakie są cechy charakterystyczne grup zapożyczonych poszczególnymi drogami, np. bezpośrednich latynizmów, wyrazów zapożyczonych przez pośrednictwo czeskie itd.?
- 4) Jaka jest chronologia przenikania badanych wyrazów – które zostały zapożyczone do języka prasłowiańskiego, które do języka polskiego epoki przedpiśmiennej, a które w dobie staropolskiej? W jakim stopniu szczegółowa analiza zmian adaptacyjnych i chronologii poświadczeń pozwala na precyzyjne ustalenie chronologii przenikania wyrazów?
- 5) Jak wyglądała adaptacja zapożyczonej leksyki na poziomie graficznym, fonetycznym, fleksyjnym i słowotwórczym? Czy analiza procesów adaptacyjnych pozwala na szczegółową rekonstrukcję drogi przenikania?
- 6) Jak przebiegały zmiany w semantyce badanych wyrazów? W jaki sposób semantyka może się okazać istotnym narzędziem pomocnym przy ustalaniu chronologii i dróg przenikania zapożyczeń?
- 7) Jakie części mowy poza rzeczownikami są reprezentowane przez wyrazy zapożyczone?

Struktura

Praca składa się z następujących części:

- Wstęp: zawiera przedstawienie celu pracy i stawianych w niej pytań badawczych, omawia dobór materiału i metody pracy;
- Rozdział I: wprowadza i definiuje istotne dla pracy pojęcia, takie jak *kontakt językowy*, *dwujęzyczność*, *zapożyczenie*, omawia wybrane aspekty metodologiczne badań nad zapożyczeniami i przedstawia skrótowo stan badań nad omawianym zagadnieniem;
- Rozdział II: zawiera analizę etymologiczną omawianej w pracy leksyki w porządku alfabetycznym;
- Rozdział III: przedstawia wnioski ogólne z zawartej w Rozdziale II analizy etymologicznej, dotyczące całości materiału i dróg jego przenikania;
- Bibliografia;
- Aneks 1: tabela zawierająca skrótowe przedstawienie wniosków z analizy etymologicznej poszczególnych wyrazów.
- Aneks 2: spis wyrazów wyekscerpowanych z Sstp, których pochodzenie greckie lub łacińskie (bezpośrednie lub pośrednie) uznałem za co najmniej możliwe.

Metodologia

Analizowany w pracy materiał został wyekscerpowany ze *Słownika staropolskiego (i Suplementu)*. Początkowo wyekscerpowałem wszystkie wyrazy, których greckie lub łacińskie pochodzenie uznałem za co najmniej możliwe (zob. Aneks 2), a następnie spośród nich wybrałem słownictwo z dziedziny życia duchowego. Tak uzyskane leksemy poddałem analizie etymologicznej w Rozdziale II w porządku alfabetycznym, zwracając uwagę w szczególności na staropolskie poświadczenia omawianych wyrazów (chronologia, geografia poświadczeń, kontekst, grafia), cechy formalne, semantykę, adaptację. Na podstawie analizy etymologicznej ustalałem możliwą drogę przenikania wyrazu. Wnioski dotyczące poszczególnych wyrazów przedstawione są w sposób skrótowy w tabeli (Aneks 1); wnioski ogólne dla całości analizowanego materiału znajdują się w Rozdziale 3.

Rozdział I

Rozdział ten wprowadza podstawowe pojęcia, takie jak *kontakt językowy*, który można zdefiniować jako „sytuację, w której w jednym miejscu i czasie używane są przynajmniej dwa języki“ (Thomason 2001: 1) lub jako używanie dwóch lub więcej języków naprzemiennie przez te same osoby (Weinreich 1968: 1). Naprzemienne używanie różnych języków Weinreich określa jako *dwujęzyczność*. Kolejnym istotnym pojęciem jest *zapożyczenie*: skutek kontaktu językowego.

Thomason i Kaufman (1988: 37) określają je jako inkorporację cech obcego języka do języka danej grupy. Proces zapożyczenia szczegółowo analizuje w swoim artykule Haugen (1950), gdzie wprowadza pojęcia *importacji* i *substytucji*.

W dalszej części rozdziału przedstawiłem metodologiczne aspekty badań nad zapożyczeniami opierając się głównie na artykule Cieńkowskiego (1964: 421-428). Zdaniem polskiego językoznawcy, przy analizowaniu pożyczek leksykalnych należy zwrócić uwagę na prawdopodobieństwo zmian i tożsamości fonetycznych, związek wyrazu z desygnatem i realiami, konsekwencję i zgodność chronologiczną, prawdopodobieństwo i ciągłość rozwoju semantycznego wyrazu, prawdopodobieństwo kontaktów językowych i konieczność wszechstronnego rozpatrywania wyrazów.

W pracy analizowane są zarówno zapożyczenia bezpośrednie, jak i takie, które dotarły do staropolszczyzny za pośrednictwem innych języków; przyczyny takiego doboru materiału są następujące:

- 1) W wielu przypadkach odróżnienie zapożyczeń bezpośrednich od pośrednich jest bardzo trudne;
- 2) W literaturze przedmiotu częstą praktyką jest wspólne badanie obu typów pożyczek i określanie ich terminem *latynizmy* lub *grecozizmy*, z zastrzeżeniem, że niektóre zapożyczone za pośrednictwem np. czeskim (zob. Klemensiewicz 1961: 140-141);
- 3) Wiele spośród omawianych wyrazów było postrzegane przez użytkowników staropolszczyzny jako greckie/łacińskie, nawet jeśli bezpośrednio zapożyczone je z czeskiego lub dialektów niemieckich; w związku z tym poddawano je niekiedy procesowi relatywnizacji.

Przy analizie etymologicznej moim celem było każdorazowo ustalenie w sposób możliwie najdokładniejszy pełnej drogi przenikania, w tym bezpośredniego źródła zapożyczenia, w oparciu o które słownictwo powinno zostać sklasyfikowane jako *sensu stricto* latynizmy, bohemizmy, germanizmy itd.

Ostatnia część rozdziału zawiera chronologiczne przedstawienie stanu badań. W swoich klasycznych opracowaniach Nehring (1876-1882), Brückner (1915, 1930) i Klich (1927) opowiadają się za przyjęciem czeskiego pośrednictwa dla niemal całej terminologii chrześcijańskiej pochodzenia greckiego i łacińskiego, co ma znajdować potwierdzenie w fakcie przyjęcia chrztu przez Mieszka I i jego otoczenie z rąk czeskich misjonarzy. Ten argument, odwołujący się do danych historycznych, używany jest wielokrotnie zwłaszcza w pracy Klicha, również w licznych przypadkach, dla których dane językoznawcze nie przynoszą rozstrzygnięcia; powtarza się on też w późniejszych pracach, zwłaszcza w opracowaniu dotyczącym bohemizmów autorstwa Basaja i

Siatkowskiego (2006) oraz w *Słowniku staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* M. Karpluk (2001). Teza o czeskiej proveniencji polskiego chrześcijaństwa, przyjmowana przez polskich językoznawców bezkrytycznie, jest obecnie przedmiotem dyskusji w badaniach historycznych (podważa ją np. Sikorski 2013: 276-306, z kolei podtrzymuje ją Matla 2017: 17). Jednym z głównych argumentów wspierających tezę o chrzcie dokonany przez czeskich misjonarzy jest czeskie pochodzenie staropolskiej terminologii chrześcijańskiej, więc argumentacja stosowana przez Klicha ma cechy błędnego koła.

Rozdział II

W tym rozdziale 185 wyrazów z dziedziny życia duchowego wyekscerpowanych ze *Słownika staropolskiego* zostało poddanych analizie etymologicznej. Są to następujące leksemy: *Adwent*, *(Anioł)*, *(Antychryst)*, *Antyfona*, *Apostoł*, *(Archanioł)*, *(Archidiakon)*, *(Archimandryta)*, *Arcybiskup*, *(Arka)*, *Bazyliiszek*, *(Betfania)* *(Bierzmowanie)*, *Biskup*, *Brewiarz*, *(Bulla)*, *Cerkiew*, *Cherubin*, *Chór*, *Chrzcić*, *Chrześcijanin*, *(Cmentarz)*, *(Cylicjum)*, *Dedominy*, *Diabeł*, *(Diakon)*, *Doktor*, *Dziekan*, *(Epifania)*, *Epistoła*, *(Ewangelia)*, *(Ewangelista)*, *Ezeita*, *Faryzeusz*, *(Filatria)*, *Filozof*, *(Filozofia)*, *Fraternalny*, *Format*, *(Glosa)*, *Gryf*, *(Historia)*, *(Homilia)*, *Hymn*, *Hymna*, *(Ihumen)*, *Infuła*, *Interdykt*, *Jałmużna*, *Kacierz*, *Kalendy*, *Kanonik*, *Kanownik*, **Kantor*, *Kantyk*, *Kapelan*, *Kapitulium*, *Kapituła*, *Kapła*, *Kapłan*, *Kardynał*, *Karta*, *Kartuz*, *Kielich*, *Klasztor*, **Kleryk*, *Kmotr*, *Kmotra*, *Kolęda*, *Komendator*, *Komendor*, *Kompleta*, *Komża*, *Konwent*, *(Konwers)*, *Korona*, *Koruna*, *Krona*, *Koronować*, *Kościół*, *Kruchta*, *Kryłos*, *Krzyż*, *Krzyżmo*, *Kum*, *Kurwatura*, *Kustosz*, *Laik*, *(Lekcja)*, *Lucyfer*, *Lucyper*, *Magnifikat*, *Manna*, *(Materia)*, *(Mesjasz)*, *Metropolit*, *Minister*, *Mira*, *Mnich*, *Monaster*, *Msza*, *Natura*, *Nieszpór*, *Nona*, *Oblata*, *Ofertorzyja*, *Ofiara*, *Oktawa*, *Olej*, *Ołtarz*, *Opat*, *Opiora*, *Oplatek*, *Oratarz*, *Organista*, *Organy*, *Ornat*, *Pacierz*, *Papież*, *Paradyż*, *(Parochia)*, **Pascha*, *(Pasja)*, *(Patriarcha)*, *Patron*, *Pelikan*, *Pella*, *Persona*, *Pielgrzym*, *Pleban*, *Poganin*, *Pop*, *(Popadia)*, *Potestat*, *Pozytyw*, *(Pralat)*, *Prebendarz*, *Proboszcz*, *(Procesja)*, *(Profecja)*, *Profes*, *(Profesja)*, *Profeta*, *Proskura*, *Pryma*, *Przeor*, **Przeorysza*, *Psalm*, *Psalterz*, *Refektarz*, *Reguła*, *Relikwie*, *Rubryka*, *Saduceusz*, *(Scholastyk)*, *Seksta*, *Sekta*, *Serafin*, *Sobota*, *(Stuła)*, *Stypa*, *Sufragan*, *Synagoga*, *Synod*, *Szatan*, *Szkaplerz*, *Taca*, *Tekst*, *(Teofania)*, *(Tercja)*, *Testament*, *Tron*, *Tum*, *Ufundować*, *Wiersz*, *(Wigilia)*, *(Wikary)*, *Wino*, *Wizytator*, *Wytrykusz*, *Żak*, *Żalm*, *Żołtarz*, *Żegnać*, *Żyd*.

Rozdział III

Rozdział ten zawiera wnioski dotyczące całości analizowanego słownictwa. Pod względem źródła bezpośredniego omawiane zapożyczenia można podzielić na:

- wyrazy zapożyczone bezpośrednio z łaciny (ewentualnie z formy romańskiej, która kontynuuje formę łacińską): 102, czyli 55% spośród omawianych;
- wyrazy, które w staropolszczyźnie są pożyczkami czeskimi: 35, czyli 19% spośród omawianych;
- wyrazy, dla których za równie prawdopodobne uznałem bezpośrednie źródło łacińskie i czeskie: 16, czyli 9% spośród omawianych;
- wyrazy, które w staropolszczyźnie są pożyczkami germańskimi (jeden z dialektów niemieckich lub język gocki): 17, czyli 9% spośród omawianych;
- wyrazy pochodzenia wschodniosłowiańskiego: 8, czyli 4% spośród omawianych;
- pozostałe przypadki: 7, czyli 4% spośród omawianych.

Analizowane słownictwo można również podzielić pod względem pełnej drogi przenikania, uwzględniającej źródło łacińskie lub greckie i wszystkie języki pośredniczące; najczęściej reprezentowane są następujące drogi:

- (1) (greka →) łacina → staropolski
- (2) (greka →) łacina → staroczeski → staropolski
- (3) (greka →) łacina → dialekty niemieckie → staropolski
- (4) (greka →) łacina → dialekty niemieckie → staroczeski → staropolski
- (5) greka → języki wschodniosłowiańskie → staropolski.

Wyrazy wyprowadzane bezpośrednio z łaciny mogły zostać zapożyczone w okresie prasłowiańskim, w epoce przedpiśmiennej lub w dobie staropolskiej; precyzyjne ustalenie chronologii nie zawsze jest możliwe. Grupa ta zawiera zarówno wyrazy używane w języku mówionym i pisanym, jak i jedynie w tekstach pisanych; użycie wielu z nich było prawdopodobnie ograniczone wyłącznie do leksyki elit i kleru, ale przynajmniej niektóre mogły stopniowo przedostawać się do języka pozostałych warstw społecznych. Słownictwo wywodzące się bezpośrednio z łaciny jest zróżnicowane pod względem semantycznym; należą tu między innymi nazwy modlitw (*antyfona*, *brewiarz* itd.), stroju i wyposażenia liturgicznego (*cylicyjum*, *infuła* itd.), świąt (*betfania*, *epifania* itd.), sekt żydowskich (*ezeita*, *faryzeusz* itd.), stanowisk i funkcji kościelnych (*arcybiskup*, *dyjakon* etc.).

Również słownictwo wyprowadzane bezpośrednio z czeskiego jest grupą wewnętrze zróżnicowaną. Kontakty językowe czesko-polskie rozpoczęły się prawdopodobnie bezpośrednio po wydzieleniu się obu języków ze wspólnoty prasłowiańskiej i były kontynuowane do końca doby

staropolskiej. Staropolszczyzna mogła zapożyczać wyrazy czeskie zarówno z języka pisanego, jak i mówionego (dyplomacja, handel, akcje misjonarskie). Część z należących do tej grupy pożyczek to w czeskim latynizmy bezpośrednie, inne natomiast trafiły do czeszczyzny przez pośrednictwo dialektów niemieckich. Należy zwrócić uwagę, że w omawianym w pracy słownictwie liczba bohemizmów jest wyraźnie niższa od liczby latynizmów. Dla 16 leksemów nie udało się ustalić, czy bardziej prawdopodobnym źródłem zapożyczenia jest wyraz łaciński czy czeski.

Znaczną część wyrazów uznanych w pracy za germanizmy (8 spośród 17) stanowią relatywnie wczesne pożyczki, częściowo zapewne z okresu sprzed chrystianizacji, przeważnie gockie lub staro-wysoko-niemieckie. W późniejszych okresach bezpośredni wpływ niemiecki stał się mniej intensywny. Dla części germanizmów zidentyfikowanie etymonu w postaci konkretnej formy dialektalnej jest trudne lub niemożliwe.

Zapożyczenia wschodniosłowiańskie przenikały do staropolszczyzny ze źródła staroruskiego lub staroukraińskiego w stosunkowo późnym okresie. Droga przenikania przeważającej większości z nich rozpoczyna się od etymonu greckiego i nie uwzględnia pośrednictwa łaciny. Pod względem semantycznym jest to słownictwo związane z chrześcijaństwem obrządku wschodniego.

Dla większości omawianych w pracy zapożyczeń identyfikacja etymonu ostatecznego w grece lub łacinie stanowiła znacznie mniejszą trudność niż ustalenie, czy i jakie języki pośredniczące należy uwzględnić w pełnej drodze przenikania wyrazu. W związku z tym w kolejnej części rozdziału znajduje się przegląd możliwych argumentów stosowanych w pracy dla potwierdzenia lub wykluczenia pośrednictwa, m.in. fonetycznych, morfologicznych, semantycznych, graficznych czy pozajęzykowych.

W dalszej części rozdziału znajdują się uwagi na temat chronologii przenikania omawianego słownictwa i trudności badawczych związanych z jej ustaleniem. Znaczna część źródeł staropolskich datowana jest na XV w., więc dla ustalenia czasu zapożyczenia niezbędne jest odwoływanie się przede wszystkim do argumentów fonetycznych, które jednak nie zawsze przynosi skutki ze względu na możliwy proces relatywnizacji. Mimo tych problemów omawiane słownictwo można podzielić na (1) pożyczki prasłowiańskie (*cerkiew*, *chrzcić* itd.), (2) zapożyczenia z okresu chrystianizacji (*adwent*, *anjoł* itd.), (3) późniejsze pożyczki.

Ostatnia część rozdziału zawiera wybrane elementy adaptacji fonetycznej latynizmów w staropolszczyźnie.